

CZÖNDÖR KLÁRA

A szefárd zsidók története és nyelve

1. Bevezetés

Az Ibériai-félszigetről származó szefárd zsidók nyelvének történelmi alakulását és mai helyzetét bemutató írásunk előtt szükségesnek tartjuk egy sokrétű fogalomnak, a *sefarad* szó jelentésének a tisztázását. Az Ibériai-félszigetről kiűzött zsidók *sefardies*nek vagy *sefarditas*nak (magyarul *szefárdok*) nevezték magukat, vagyis *Sefarad*ból valónak, a félsziget héber neve után.

Egyes magyarázatok szerint ez a név Izrael földjére utal, mások a Kis-Ázsiában fekvő Sárdis-szal vagy a görögországi Spártával azonosítják. Maga a földrajzi név a Bibliában is szerepel, egyszer fordul elő Abdiás próféta könyvében. Legtöbbször úgy vélik, hogy ez az utalás az Ibériai-félsziget héber nevére, *Sefarad*ra vonatkozik (Kashani 1992: 35), minthogy meghódításában Sárdisból jövő népcsoportok is részt vettek (Neiman 1963: 128-132).

Bár máig eldöntetlen kérdésről van szó, a zsidó hagyomány – különösen a VIII. századtól kezdve – a *Sefarad* földrajzi nevet az akkor ismert világ legnagyobb részével, vagyis az Ibériai-félszigettel azonosította. Ezért az egész középkorban – és különösen a hispán-héber kultúra virágkorában – a spanyol zsidók a fentiekben említett névvel illették magukat, mely népvét később, kiűzetésük után is büszkén viseltek.

A *szefárd* szóval kapcsolatban megjegyzendő, hogy ma már sokkal tágabb értelemben használják, minden arab és keleti zsidó közösség elnevezésére, és általában olyan zsidókra is, aki nem tartoznak az askenázok körébe. A zsidó-spanyol irodalommal és nyelvészettel foglalkozó szakemberek ezt az elnevezést gyakran magára a nyelvre vonatkoztatva is alkalmazzák.

2. Történelmi előzmények

2. 1. Első zsidó közösségek az Ibériai-félszigeten

A hagyományok szerint zsidók régi idők óta fogva éltek az Ibériai-félszigeten. Egyes legendák szerint az első letelepedésekre már Nabukodonozor, Babilon király uralkodása idején (Kr. e. 605–562) sor került, még merészebb legendák szerint az első zsidók megjelenése Salamon király uralkodásának idejére tehető (Kr. e. X. században). Megbízható adatok ezekre az időszakokra vonatkozóan nem állnak rendelkezésre, de minden bizonnyal már korán megjelenhettek zsidók a Földközi-tenger ibériai kikötővárosaiban.

2. 2. Zsidók helyzete a Római Birodalom és a Nyugati gót királyság idején

Nagyobb számban a második Templom rómaiak által történt lerombolását követően (Kr. u. 70-ben) érkezhettek a félszigetre a római légiókkal együtt. Később, a hanyatló Római Birodalom hispániai tartományaiban a viszonylag türelmes és engedékeny légkör Kr. u. 409-től, a vizigótok betörésével fokozatosan megszűnt. Elnyomó uralmuk azonban nem tarthatott sokáig, 711-ben a dél felől jövő arab hódítók megjelenésével ugyanis véget ért.

2. 3. Az Al-Andalus korszak a hispániai zsidók életében

Muzulmánok és zsidók *Al-Andalusban*¹ a Córdoba-i Kalifátussal mint székhellyel, Nyugat-Európa egyik legvirágzóbb királyságában toleráns és többkultúrájú közegben élhettek egymás mellett. A VIII. és XI. század közé eső időszak az aranykort jelentette számukra. Bár közösségeik nem rendelkeztek teljes autonómiával, vallásukat szabadon gyakorolhatták, szellemi életük fénykorát élte. A *Reconquista*² első időszakában a spanyol társadalom a műszaki és tudományos ismeretek területén jelentős mértékben támaszkodott a zsidókra, az uralkodók ugyanis korán felismerték a három vallás tudósainak együttműködésében rejlő fejlődési lehetőségeket.

2. 4. Zsidóság a keresztény királyságokban – a kiűzetés

A XIII. századtól fogva a Hispániában élő zsidók helyzete kezdett rosszra fordulni. Olyan erős volt a keresztény hitre való áttérésüket szorgalmazó egyházi nyomás, hogy 1232-ben, Aragóniában felállították az *Inkvizíciós törvényszéket*³. A XIV. században egész Európát sújtó gazdasági nehézségek: a szárazság okozta rossz terméshozamok, az éhínség, a drágaság, az ismétlődő pestisjárványok mind csak növelték az általános elégedetlenséget. Ennek kárvallottjai azok a zsidók lettek, akik kiemelkedő helyet foglaltak el a gazdasági életben, vagy mint adószedők, vagy mint pénzkölcsönzők. A kialakult helyzet még jobban kiélezte a szegények és gazdagok, az urak és alattvalók közti társadalmi különbségeket, ami először az 1391-ben bekövetkező véres eseményekhez, majd 1492-ben a zsidók kiűzéséhez vezetett.

A Hispánia területén élő zsidók kiűzéséről szóló királyi rendelet sorsdöntő pillanatban született meg, két világfelfogás közti átmenet idején. A szilárd, szigorú törvények uralta középkori gondolkodást a reneszánsz eszméje váltotta fel, melyben jelentős szerepet kapott az erős és centralizált államhatalom; s melyet ebben a történelmi időszakban a központosított monarchia jelképezett, az Ibériai-félsziget esetében pedig a katolikus királyok, *kasztíliai Izabella* (1451-1504) és *aragóniai Ferdinánd* (1452-1516) központosított hatalma szimbolizált.

Mindkét uralkodó arra törekedett, hogy megszilárdítsa helyzetét az egész félszigeten. A hosszú évszázadok óta tartó iszlám uralom elleni harc és merész külpolitikájuk eszköz volt arra, hogy egyesítsék alattvalóikat a közös cél, az egységes Hispánia létrehozása érdekében. Ennek részeként került sor, a vallási egység megteremtését szem előtt tartva, arra a lépésre, hogy elrendeljék a zsidók kiűzését, vagy a keresztény hitre való áttérésüket.

2. 5. A szefárd zsidók története a kiűzetést követően

A spanyolországi zsidók közül mintegy 150–200 ezren, elsősorban Kasztília és Aragónia területéről, a kivándorlás mellett döntöttek. Az ezt követő időszakot, egészen a XVII. század közepéig, a letelepedésre alkalmas hely megtalálása jelentette az elsődleges diaszpóra⁴ számára. A kiűzött zsidók, majd a félszigetről később elmenekülő áttértek különböző keresztény (katolikus és protestáns) országokban, mint például Portugáliában és Hollandiában, valamint muzulmán országokban (a török birodalom és Észak-Afrika területén) leltek hazára.

A Kelet felé vándorlók többsége végül az oszmán birodalmat választotta lakóhelyül, tekintettel arra, hogy ez volt az egyetlen olyan nagyhatalom, amely tárt karokkal fogadta őket. A Fényes Porta uralma alatt nagyon sokféle etnikumú, kultúrájú, nyelvű és vallású nép élt. A birodalom sajátos, toleráns politikai és adminisztratív berendezkedése lehetővé tette, hogy az egyes népek megtarthassák sajátosságaikat. Ilyen körülmények között a szefárdok jelentős befolyásra tettek szert a politikai, gazdasági és kulturális életben. Nevükhöz fűződik a könyvnyomtatás bevezetése a birodalom területén, ez megérkezésükig ismeretlen volt a világnak ezen a táján.

A XVIII. század álmessianisztikus mozgalmának, majd a XIX. században a nyugati eszmeáramlatoknak, az ezeket közvetítő francia *Alliance Israélite Universelle*⁵ iskolák megnyitásának és a Balkánon élő nemzetek nacionalista törekvéseinek nyomán mélyreható változások következtek be. Az 1912-ben kirobbanó háborús események következtében az új balkáni nemzetek létrejötte, a belső inganyag politikával és a gazdasági válsággal párosulva, az I. világháború kitörésének előestéjén sok szefárdot emigrációba kényszerített; és ezzel megindította az ún. másodlagos diaszpóra kialakulásának folyamatát, s ez a folyamat egészen a XX. század második feléig tartott. A leggyakrabban választott úti cél Amerika volt, annak is elsősorban az északi része, bár sokan döntöttek Dél-Amerika és Európa (Párizs, London, Hollandia és Spanyolország) mellett.

A Törökországban maradó szefárdoknak ugyanakkor eleget kellett tenniük a Kemal Atatürk által bevezetett reformintézkedéseknek. Ezek egyrészt az ország életének nyugati mintára való átalakítását célozták, másrészt pedig a különböző nemzeti kisebbségek sajátosságainak a megszűnését is.

Ebben a helyzetben a II. világháború tragikus eseményei kegyelemdöfést jelentettek a keleti szefárdok számára. Vagy megsemmisítették őket, vagy pedig emigrációba kényszerültek. Gyakorlatilag ekkor tűntek el Görögország, Jugoszlávia, valamint Itália, Franciaország és Hollandia jelentős szefárd közösségei. Az életben maradtak pedig azokba az európai országokba menekültek, ahol nem kellett üldöztetéstől tartaniuk, így Franciaországba, Angliába s magába Spanyolországba is. A háborús évek után azonban nem sokáig maradtak ezeken a helyeken, a többség inkább Amerikába és Izraelbe költözött (Pérez 1993).

2. 6. Szefárd közösségek a II. világháború után

A II. világháborútól napjainkig terjedő időszakra a megbízható és legújabb adatok hiánya a jellemző, tekintettel arra, hogy az érintett országok többségében a nemzeti kisebbségekre vonatkozóan rendszeres statisztikai felméréseket nem végeztek. Ugyanakkor a bevándorlókat tömegesen befogadó országoknak, így például az Amerikai Egyesült Államoknak és Izraelnek az volt a célja, hogy az újonnan érkezettek miha-

marabb integrálódjanak az ország életébe, ezért nem állt érdekükben vallásukra, nemzetiségükre vonatkozóan adatokat gyűjteni.

Ezekből a tényekből következően a világon ma szétszórtan élő szefárdok népesség-számára vonatkozóan csupán becslült, egymásnak legtöbbször ellentmondó adatok állnak rendelkezésre, rendszeresen összegyűjtött, pontos kimutatások nem. Becslések szerint jelenleg kb. 300 000 és 1 500 000 közé tehető a számuk.

Napjainkban a szefárdok többsége a másodlagos diaszpóra országaiban, így elsősorban az előzőekben említett két országban, kisebb számban pedig Spanyol-Amerikában él. Az elsődleges diaszpórák közül Törökországot, pontosabban az isztambuli közösséget kell kiemelniük, itt becslések szerint mintegy húszezren élnek, körülbelül ezren Szalonikiben és pár százan Szarajevóban.

Az előzőekben említett országokon kívül a XX. század üldöztetései és népvándorlásainak következtében a Föld legtávolabbi sarkába is kerültek kisebb-nagyobb spanyol-zsidó csoportok, így például Kínába és Indiába is, hogy csak néhány helyet említsünk. Sokan telepedtek le Dél-Afrikában és Ausztráliában is. Az itteni, kis létszámú, elszigetelten élő közösségekről nagyon keveset tudunk, feltételezhetően hagyományos kultúrájukból és nyelvükből nagyon keveset őriztek meg (Díaz-Mas 1997).

3. A zsidó-spanyol nyelv

3. 1. A zsidó nyelvekről általában

A zsidók történelmük során, bárhová vetődtek is a világon, régi időktől fogva külön városnegyedekben, a másvallásúaktól elkülönülve éltek a hagyományos zsidó társadalom viszonylagos zárkózottságából következően (Weinreich 1975: 209–252). Ez a helyzet nemcsak fizikai, hanem társadalmi, kulturális és nyelvi elszigeteltséget is jelentett számukra. Mivel nyelvük, a héber, a XIX. század végéig alapvetően irodalmi nyelvként, írásban élt, a hétköznapi érintkezésben, a környezetükben élők nyelvét vették át, illetve idővel kialakították annak jellegzetes zsidó változatát, egyrészt sajátos kulturális környezetük hatására, másrészt pedig a nem zsidókkal szembeni védekezés megnyilvánulásaként, önvédelemből. Ugyanis ezt a nyelvet használva a nem zsidók nem érthették meg őket. Így született meg a modern filológusok alkotta „zsidó nyelvek” elnevezés (Díaz-Mas 1997: 97).

Ezek nem zsidó alapnyelvei elsősorban a perzsa, szláv, arab, görög, latin nyelvek voltak, melyek számos héber és arámi elemet szívtak magukba. Ezeknek a szavaknak a többsége a beszélt nyelvben a liturgiára és vallásos tárgyakra utalt, vagy a mindennapi élettel, a fontos életeseményekkel, úgy is mint születés, házasságkötés stb. állt kapcsolatban. A legfontosabb ilyen nyelvek: a judeo-arab, a judeo-perzsa, a ladino (a spanyolból) és a jiddis (a németből).

Ezek a nyelvek a domináns, környezeti kultúra nyelvének különféle változatai, amelyeket a zsidónegyedekben használtak a mindennapi társadalmi érintkezés során és a családon belül is. Tulajdonképpen a külvilágtól a vallás által elkülönült társadalom nyelvi eszközöként jöttek létre, olyan időszakban, amikor a vallás döntő fontossággal bírt, és azokon a helyeken, ahol jelentősebb diaszpóra élt.

A környező népek nyelvei a zsidóság egyes csoportjainak héber kiejtésére is rányomták bélyegüket: eltűntek, módosultak azok a fonémák, amelyeknek nem volt megfelelőjük az adott nyelvben. Valószínűleg hasonló okokkal magyarázható a Franciaország keleti, Németország nyugati területein a XIII. és XV. század között kialakuló (később

kelet felé terjedő) sajátos ejtés, ami askenázi héberként vált ismertté (A világ nyelvei 1999: 506).

A mintegy huszonzét zsidó nyelvváltozat többsége már kihalt, vagy közel áll ehhez az állapothoz, vagy a *komolyan veszélyeztetett* nyelvek csoportjába tartozik, mint például a zsidó-spanyol nyelv is az *Ethnologue*⁶ besorolása szerint. Ennek megfelelően a szefárd nyelv a spanyol nyelv zsidó változatának tekinthető, vagyis „zsidó ibéromán” nyelveknek.

3. 2. A zsidó-spanyol nyelv besorolásának kérdése

A zsidó interlingvisztika szempontjából a szefárd nyelv a zsidó nyelvek egyike, míg hispán szemszögből nézve dialektussal állunk szemben, jobban mondva egy dialektus-csoporttal, a szóban forgó nyelv számos földrajzi változatára való tekintettel. A zsidó-spanyol nyelv mibenlétének kérdése körül folyó vita nem új keletű, a témát a XIX. század nyolcvanas éveiben szefárd értelmiségi körben is tárgyalták, tisztázandó a nyelv dialektus, zsargon, független nyelv, a spanyol nyelv rontott változata kategóriába való sorolását (Bunis 1991: 226–239).

A *dialektus* vagy *zsidó nyelv* kérdése tekintetében a spanyolországi filológusok a szefárd nyelvet a *hispán dialektusok* egyikének, spanyol nyelvváltozatnak tekintik, s mint ilyet tanulmányozzák. A kasztíliai nyelvhez való tartozása valóban kézenfekvő, hiszen grammatikai normája a spanyol nyelvéhez hasonló, szókincsének nagyobb része a hispán szókészletből származik annak ellenére, hogy az idők folyamán más nyelvekből átvett kifejezésekkel is gazdagodott.

3. 3. A nyelv nevei

A zsidó-spanyol nyelvnek számos elnevezése ismeretes. Ezek egy része önelnevezés eredményeként abból a névből származik, amelyen a beszélők magukat hívták, és amellyel ibériai illetve spanyol eredetükre utaltak (Bunis 1981). Ezt jelzik a következő alakok: *espanyol*, *(e)spanyolit*, *espaniolit*, *muestro (e)spanyol*, *ladino*, *romance*, *franco espanyol*, *lingua franca*, illetve a Spanyolország héber nevére, *Sefaradra* vonatkozó szinonimák, mint *sefardí* vagy *sefardí*. Az olyan nevek mint: *judesmo*, vagy egyszerűen *judyofjido*, *djydo*, *judezmo*, *zargon* pedig a nyelvet beszélők zsidó voltát emelik ki (Díaz-Mas 1997: 23).

A középkortól napjainkig ezek a nevek gyakran változtak. A mai köznyelvben a *ladino* elnevezés a legelterjedtebb (Bunis 1992). Az izraeli szakemberek is ezt a szak kifejezést részesítik előnyben, azt a célt szolgálva, hogy egységesített fogalomrendszert hozzanak létre ezen a máig tisztázatlan területen.

A nyelvszakos hallgatók és filológusok körében, valamint az újlatin nyelvtudományban, elsősorban Spanyolországban, a leggyakrabban használt szakszó a *judeo-español* vagy *judeoespañol*, míg a *judezmo* kifejezés a más nyelvű környezetben történő azonosítást szolgálja (Harris 1982: 5). A még ma is sokféle elnevezés közül az előzőekben említett első két alakot tekinthetjük a legáltaláltozottnak, hiszen egyszerre utalnak a nyelv hispán és zsidó eredetére.

Az *español sefardí* vagy *sefardí* nevek ugyancsak népszerűek az irodalmárok és nyelvészek között, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a szefárdok nyelve csak a *szefárd* lehet (Riano 1993: 83–105).

A judeo-spanyol nyelv elnevezésének sajátos változatával találkozhatunk a marokkói szefárdok körében, mint: *haketía*, *haketya*, *hakitia* stb.

3. 4. A spanyolországi zsidók nyelve a kiűzetés előtt

A zsidó-spanyollal foglalkozó nyelvészek körében kezdettől fogva vitás kérdésként merült fel annak eldöntése, hogy a kiűzetést megelőző időkben a zsidók és keresztények ugyanazt a nyelvet beszélték-e. Valószínűnek az a felfogás látszik, miszerint a szefárdok nyelve csak a kiűzetést követően kezdte meg független és egyedülálló fejlődését. Nehezen tagadható azonban, hogy 1492 előtt ne lett volna, ha csekély mértékben is, valamilyen fokú eltérés a zsidók és keresztények nyelve között. Ez a különbség lényegében lexikai volt, a zsidók ugyanis gyakran használtak egyedi, elsősorban vallásukhoz kapcsolódó szavakat, elszigetelt életvitelük miatt régies, archaikus kifejezéseket. Életvitelükből és gondolkodásmódjukból következően gyakran héber szavakkal fejezték ki magukat etikai-vallási témákban, ami a rabbinikus írásokban még elterjedtebb gyakorlat volt. A mohamedán kultúrával fenntartott sajátos kapcsolatuk révén erős arab hatás is érződött nyelvükön. Ezek a különbségek összességében véve mindazonáltal elenyészőek voltak, néhányuk azonban túlélte az időt és a mai zsidó-spanyol nyelvben is fellelhető (Révah 1979–1984: 63–82).

A fennmaradt írásos emlékek mindenesetre egyértelműen bizonyítják, hogy a spanyolországi zsidók kiűzésükkor már romanizáltak voltak, a spanyol nyelvet használták mind a keresztényekkel, mind az egymással folytatott társalgásuk során. Ez a nyelv az Ibériai-félszigeten, az Al-Andalusban a hispán-arab volt, majd a különböző katolikus királyságokban más-más ibér-román nyelv.

3. 5. Írásmódok

Mint más zsidó nyelvek esetében (vagy más nyelvek zsidó változatainál), az ibér-román nyelvet is *aljamiált*⁷ formában, azaz a héber ábécé (héberül *alef-bet*) betűivel írták. Ez a szokás természetes volt számukra; a hagyományos zsidó oktatás nélkülözhetetlen része volt ugyanis az írott nyelv, így a spanyolországi zsidók számára a héber betűk ismerete magától értetődött (Hassán 1995: 117–140).

Nyomtatásban ennek két változata volt, a középkori kurzív írásra emlékeztető, kecskded betűtípusú ún. *rási*-féle és a szögletes betűalakokat használó *merubá*- vagy *kvadrát*írás, valamint a kézirásos *solitreo* vagy *soletreo*.

3. 6. A keleti zsidó-spanyol nyelv

Az oszmán birodalom területén honos nyelvváltozattal kapcsolatban az a közhelyszerű nézet terjedt el, hogy a szóban forgó nyelv a XV. századi kasztíliai nyelv „megkövesedett” formája, a mai spanyol nyelv „archaikus” változata (Bunis 1992). Ezzel a nyelvvel összehasonlítva, az anyaországtól való több évszázados elszigeteltségéből adódóan, a judeo-spanyol nyelvben valóban találunk archaikus elemeket, de mellettük jelentős újdonságokat is. Ezeknek egy része magának a nyelvnek a belső fejlődésével jött létre, másik része pedig a vele kapcsolatba kerülő kontaktusnyelvek hatására. A szefárd nyelvi rendszer történelmi fejlődése során mindig élő volt, állandóan változott, új elemekkel gazdagodott, míg másokat, a beszélők szükségleteihez és a külső körülményekhez igazodva elhagyott (Mantcheva 2000: 417–435).

3. 6. 1. Archaikus elemek

Az archaikus nyelvi jelenségek tekintetében a középkori fonetikai rendszer egyes elemeinek megőrzését, valamint a morfoszintaxis területén tapasztalható óspanyol formációkat tekinthetjük a zsidó-spanyol nyelv egyik legsajátosabb vonásának. Az előbbi elsősorban annak tulajdonítható, hogy a modern spanyol nyelvben a XVI–XVII. században bekövetkező hangváltozások a XV. század végén kiűzött szefárd zsidók nyelvét nem érintette; az utóbbi pedig annak, hogy hosszú évszázadokon keresztül semmiféle kapcsolat nem volt az anyaország és a diaszpórában élő szefárd közösségek nyelve között, így ez idő alatt a két nyelv egymástól függetlenül változott és fejlődött (Riano: 1993).

A nyelv szókincsében is megőrzött archaikus, a középkori spanyol nyelvben alkalmazott szavakat és kifejezéseket, melyeknek egy részét a modern spanyol nyelv már nem használja. Ez a jelenség szintén az elszigeteltségből, de feltételezhetően vallási okokból is adódik.

3. 6. 2. Nyelvi újítások – külső hatások

A más irányú, belső fejlődésből adódó újítások során a zsidó-spanyol nyelv fonológiai és nyelvtani rendszere, valamint szóképlete egyaránt megváltozott, amihez a több irányból jövő külső nyelvi hatások is jelentős mértékben hozzájárultak. Ne feledjük, hogy a kiűzöttek között különböző ibér-román dialektust beszélők is voltak, hogy Itália az oszmán birodalom felé igyekvők számára közbülső állomást jelentett, így az olasz nyelvi hatás is számottevő volt, vagy hogy a francia milyen mértékben befolyásolta sorsának alakulását.

Ez utóbbi hatás már a XVI. században elkezdődött, amikor a franciák megszerezték a török partokon való kereskedelem kizárólagos jogát, döntő erejű befolyása azonban a XIX. század közepétől vált igazán érzékelhetővé, amikor a korábban már említett francia nyelvű iskolákat az egész birodalom területén megnyitották.

Az arab és héber elemeknek a zsidó-spanyol nyelvben való jelenléte ugyancsak a jellegzetességek között tartandó számon. Az előbbieket vagy az arab hódítást követően kerültek a nyelvbe, vagy pedig későbbi korokban, a török nyelv közvetítésével. A héber elsősorban a lexika területén hatott, ezen belül is a vallásos étellel közvetett vagy közvetlen kapcsolatban álló szavak átvételével, de társadalmi, morális, erkölcsi, valamint a mindennapi élet nem valláshoz kötődő fogalmainak elnevezésekor is.

A zsidó-spanyol nyelv történelmi fejlődése során az oszmán birodalom területén élő népek nyelveivel is szoros kapcsolatba került, elsősorban a török és görög nyelvekkel, de más balkáni elemek is hatottak rá, különösen a XIX. században megalakuló, új balkáni államok létrejöttével (Hassán 1967: 171–185).

4. A nyelv fennmaradását elősegítő tényezők

A zsidó-spanyol nyelv több mint ötszáz éves fennmaradása egyedülálló jelenségnek tekinthető, ezért azokat a társadalmi és nyelvi tényezőket szeretnénk a következőkben számba venni, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a diaszpórában élő szefárd közösségek nyelve beszélőinek kisebbségi helyzete és az őket körülvevő társadalmak nyelvi asszimilációs hatásának ellenére megmaradt.

Ezek közül első helyen az oszmán birodalomnak az előzőekben már jelzett, a területén élő kisebbségekkel szemben tanúsított, asszimilációs törekvésektől mentes poli-

likája említendő. Az élet minden területére kiterjedő, nagyfokú tolerancia számottevően hozzájárult ahhoz, hogy a szefárdok nagy szabadságban éljenek, évszázadokon keresztül megőrizték itt nyelvüket (Harris 1994: 122–131).

Másik nyelvmegtartó tényező, hogy a zsidók hagyományosan külön városrészekben, ún. zsidónegyedekben tömörültek. Így nemcsak fizikailag, de társadalmi és kulturális szempontból is elkülönültek a többségtől; ez az elkülönültség pedig nem csupán a nyelv megtartásához biztosította az ideális hátteret, hanem szokásaik, hagyományaik megőrzéséhez is (Benardete 1982: 8).

A zsidó vallás közösségmegtartó ereje ugyancsak fontos volt a nyelv szempontjából. Egyfajta életmódot, életszemléletet jelentett, ebben pedig a nyelvnek különleges szerep jutott. Az írott vallásos szövegek jelentős része az elsődleges diaszpórában héber és ladino nyelven íródott, és ezeken a nyelveken került felolvasásra is. Miután sok szefárd, közülük is elsősorban a nők, nem tudtak héber nyelven sem írni, sem olvasni, a ladino nyelvnek a liturgiában betöltött szerepe nagymértékben megnőtt (Crews 1979: 3–20).

A XVIII. század irodalmának kiemelkedő alkotása, a *Me'am Lo'ez*, a Biblia rabbinikus kommentárja, széles tömegek nyelvére volt jótékony hatással, mert egyszerű, visszafogott stílusa, hétköznapi, familiáris nyelvezete mindenki számára elérhető volt. Más, világi műfajok népszerűsége, köztük a korábban szájhagyomány útján átörökített, a XVIII. században nyomtatott formában megjelent románcok, a szefárd kultúra szerves részét képező szólások, közmondások, találós kérdések, népmesék, a népköltészet mind a zsidó-spanyol nyelv átörökítését hivatottak szolgálni (Toledano 1990).

A XIX. században virágzó újságírás ugyancsak támogatólag hatott a nyelvmegtartásra. Elsősorban a század első felében volt igen nagy a jelentősége, amikor a birodalomban élő szefárdok többsége még nem tudott egyik helyi nyelven sem. A szefárd kézben lévő könyvnyomtatás szerepe sem elhanyagolható a nyelv fennmaradása szempontjából.

Az oszmán birodalom területén a szefárdok domináns kulturális és társadalmi csoportot alkottak, kiváló képességeikből, munkaszeretetükből, morális alapokon nyugvó magatartásukból következően a keleti társadalomban kivívott elismertségük egyedülálló volt. Egy sokkal magasabb kultúrájú környezetből érkeztek, és ezt a presztízhelyzetüket az új hazában is meg tudták őrizni. Mivel gazdasági szempontból is sokkal fejlettebbek voltak a birodalom más népeinél, nyelvük hamarosan felváltotta a görög és az olasz nyelvet a kereskedelem nyelveként. A szefárdok minden téren tapasztalható presztízsének volt köszönhető nyelvük birodalmon belüli elfogadottsága, több évszázados fennmaradása (Harris 1993: 18).

A nyelv megőrzése szempontjából a beszélők koncentrálttsága sem elhanyagolható körülmény. Annak ellenére, hogy számos közösséget hoztak létre a birodalom viszonylag ritkán lakott területein és a nagyvárosok elkülönülő negyedeiben, etnikailag homogén tömböt alkottak, szoros kapcsolatot tartva fenn egymással. Nyelvük töltötte be az egyesítő erő szerepét, segítette a közös kultúrájú közösségek egységben tartását. Ez a kohéziós erő ad magyarázatot a nyelvhez való ragaszkodásukra is.

A szefárdok és a környezetükben élők közti aktív kétnyelvűség kialakulásának hiánya ugyancsak a nyelv megőrzését segítette elő. A nyelvcsereinek ez a feltétele, vagyis a felcserélő kétnyelvűségi állapot a birodalom kontakthelyzetben lévő beszélői között soha nem jött létre, mivel sohasem egy nyelvvel, hanem nyelvek egész sorával

kerültek kapcsolatba: a törökkel, göröggel, szerb-horvással, bolgárral, románnal, később pedig a franciával és az olasz nyelvvel. Ezekben a kontaktus helyzetekben a különböző nyelvek kölcsönösen gyengítették egymást, így egyik nyelv sem volt elég erős ahhoz, hogy kiszorítsa a ladinót (Sala 1970: 9–45).

A Balkánon élő zsidók Ibériai-félsziget iránti hűsége, spanyol eredetük, valamint őseik nyelve iránt érzett büszkeségük ugyancsak hozzájárultak nemcsak nyelvi hagyományaik megtartásához, hanem szokásaik, népdalaik, népköltészetük megőrzéséhez is.

5. A szefárd zsidók nyelvének jelenlegi helyzete

5. 1. A nyelvközösség nagysága

A zsidó-spanyol nyelvet beszélők számára vonatkozó adatok jóval kisebb szóródást mutatnak, mint a szefárdok népességszámára utaló, az előzőekben közölt értékek. A *világ nyelvei* 1999-ben megjelent kötete szerint „a ladino ajkúak (két- vagy háromnyelvűek) száma 200 ezer körül lehet” (1999: 811). Az *Ethnologue* jelentésében kb. 100 000 Izraelben élő beszélőről tesz említést, míg a *Zsidó Világkongresszus* 200 000-ról. Az *European Bureau of Lesser Used Languages* nevű szervezet szerint 350 000-re tehető számuk az egész világon. Ezekből az adatokból kitűnik, hogy megbízható statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre; amiben azonban biztosak lehetünk az az, hogy ma már nagyon kevesen beszélik a nyelvet azok miatt a történelmi, társadalmi és nyelvi okok miatt, amelyekkel a történelemtől szóló részben már foglalkoztunk, illetve amelyeket a továbbiakban fogunk elemezni.

5. 2. A nyelv visszaszorulását előidéző okok

A spanyol zsidók nyelvének jelenlegi helyzetét létrehozó tényezők a nyelven kívüli és ahhoz szorosan kapcsolódó, belső, nyelvi okokkal egyaránt összefüggésbe hozhatóak. A szefárd nyelv és kultúra hanyatlásában elsősorban a külső, gazdasági, társadalmi és kulturális okokkal összefüggő presztízvesztés játszott meghatározó szerepet. A belső, nyelvi folyamatok csak ennek következményeképpen, később jelentkeztek, de a nyelv hanyatlása szempontjából döntő fontosságúak voltak.

Az oszmán birodalom felbomlását követően létrejött nemzetállamok nyelvpolitikája, az oktatás nyelvének megváltoztatásával, vagyis a különböző helyi nyelvek elsajátításának kötelezővé tételével, fokozatosan háttérbe szorította a kisebbségek nyelvhasználatát. Ezeknek a változásoknak nyomán a szefárd kultúrának és életvitelnek azok a jellegzetes kötelékei kezdtek meglazulni, amelyek eddig a nyelv megtartását erősítették. A gazdaságban betöltött szerepük háttérbe szorulásával, kulturális színvonaluk hanyatlásával, a közösségek tekintélye egyre jobban csökkent. Ebben a helyzetben vagy elhagyták ezt a régiót, ahogy arra az előzőekben utaltunk, vagy a teljes asszimiláció mellett döntöttek.

A nemzeti iskolák létrehozása, a nyugati civilizációval fenntartott egyre szorosabb kapcsolat, a különböző kultúrák egymáshoz való közeledése a hagyományos zsidó gondolkodás, életvitel és kultúra megváltozásához, a nyugati minták követéséhez és természetszerűleg a zsidó-spanyol nyelv mellőzéséhez vezetett (Harris 1994: 197–199).

Az Egyesült Államokba és Izraelbe települő szefárd közösségek számára az új életformához való alkalmazkodás, az angol, illetve a héber nyelv gyors elsajátítása nélkülözhetetlen volt, mivel az eltérő etnikumú csoportok között mindkét nyelv a *lingua franca*⁸ szerepét töltötte be. A környezet domináns nyelvének ismerete ugyanakkor az

előrejutást, az életben való boldogulást jelentette az új körülmények között (Bumaschny 1968: 31–34).

A XIX. század második felében, a nyugati gondolkodás Keleten való térhódításának részeként, a francia nyelv presztízsének növekedésével a szefárd zsidók nyelve egyre jelentéktelenebb szerepet töltött be a mindennapi érintkezésben. Az *Alliance*-iskolákban végzett újságírók franciás nyelvhasználata és helyesírása nyomán kezdték a zsidó-spanyol nyelvet degenerálni, rontott jelzőkkel illetni, és a szefárd elit számára hamarosan a francia lett az érvényesülés eszköze (Besso 1970: 249–261).

A másodlagos diaszpórában élő szefárd zsidók szétszórtsága, az anyaországgal való kapcsolat több évszázados hiánya, valamint a vegyes házasságok növekvő száma szintén a nyelv hanyatlását erősítette.

Korábbi presztízsének elvesztésével társadalmi használatának a színterei is visszaszorultak, a kommunikáció eszközeként is sokat veszített jelentőségéből. Ezekhez a külső tényezőkhöz olyan belső, nyelvi folyamatok is hozzájárultak, amelyek együttesen a nyelv további sorsának alakulását tették kérdésessé. Ezek között említendő a balkáni nyelvekből, elsősorban a törökből származó kölcsönszavak számának emelkedése, ami által az írott és beszélt szefárd nyelv egyre távolabb került egymástól.

A már említett latin ábécé kötelező használatának elrendelése szintén a nyelv romlását hozta magával. Az új írásrendszer ugyanis a különböző diaszpórában élők környezeti nyelvének függvényében eltérő formát öltött: francia, olasz, török, román és spanyol, vagyis latin betűs ortográfia alapján jött létre; azzal a tényezővel párosulva, hogy az egyes helyesírások fonológiai alapja is eltérő volt; standardizálás hiányában ez pedig a *polimorfizmus* terjedéséhez vezetett (Gold 1987: 123–131).

A mai szefárd nyelv egyik legnagyobb problémája az olyan nyelvi intézmény, testület hiánya, amelynek feladata a különböző zsidó-spanyol nyelvváltozatok egységesítése tétele, közös nyelvi normák felállításának lenne a nyelv szegmentálódásának elkerülése, szókincsének egységesítése céljából. A zsidó-spanyol nyelv esetében ezeknek a feltevételeknek a megléte létfontosságú, mivel magának a nyelvnek a jövője is bizonytalan.

5. 3. A megmaradás esélyei

A zsidó-spanyol nyelv esetében a jelenlegi beszélőközösség nagysága, mint a nyelv fennmaradásában elsődleges szerepet játszó tényező, kritikusnak mondható, mivel a nyelvet egyre kevesebben és elsősorban a közösség töredékét alkotó idősebb generáció beszéli, a fiatalok nyelvismerete pedig elhanyagolható. A nyelv használata elsősorban a családon belüli, az idősebb korosztállyal való kommunikációra szorult vissza, társadalmi funkciójának csaknem teljes elvesztésével (Kloss 1966: 206–252).

A szefárd zsidók szórványhelyzete ugyancsak gátja a különböző közösségek közti kommunikáció fenntartásának, következésképpen a nyelv megőrzésének. Ebből a szempontból Izraelben van a legtöbb esély a nyelv fennmaradására. A világ legnagyobb, becslések szerint mintegy 100–200 ezerre tehető szefárd beszélőközössége területi koncentráltóságával, háttérintézményeivel, az oktatásban, a kultúra terjesztésében betöltött aktív szerepével jó eséllyel törekszik a nyelv megőrzésére.

Az anyaországgal való kapcsolattartás általában fontos tényező a nyelv megtartásában, a judeo-spanyol nyelv esetében azonban e tekintetben ellentmondásos helyzet alakult ki. Az Ibériai-félszigettől való több évszázados elszigeteltsége nem annyira a nyelv megtartására, mint inkább magának a nyelv szerkezeti egységének a fenntartá-

sára, a kölcsönszavak elterjedésével pedig a szókincs alakulására volt negatív hatással. A modern spanyol nyelv dialektusaként azonban, a két nyelv nagyfokú hasonlósága következtében, az anyaországgal való kapcsolatok megindulásával, szorosabbá válásával, annak nyelvének elsajátításával, a zsidó-spanyol nyelv fennmaradásának esélyei jelentős mértékben csökkentek a *rehispanizáció*⁹ folyamat következtében. Ennek nem elsősorban az Ibériai-félsziget viszonylatában van jelentősége, hanem Latin-Amerikában. Itt, a nagyságára nézve jelentős, másodlagos diaszpórában gyakorlatilag már alig beszélnek a zsidó-spanyol nyelvet (Hernández González 2001: 281–332).

Ami magának a nyelvnek a státusát illeti, a domináns nyelvhez viszonyított helyzetét mint kisebbségi nyelvét a teljes visszaszorítottság jellemzi. Ez ma már nem annyira a környezet nyelvének, elsősorban az angol és héber nyelvnek a presztízshelyzetével, mint inkább a zsidó-spanyol nyelv presztízsvesztésével áll összefüggésben.

A nyelvmegtartó tényezők között a háttérintézmények szerepe ugyancsak nagy jelentőségű. Ebben a tekintetben, különösen az utóbbi évtizedekben, a tömegkommunikáció, az oktatás, a szefárd nyelvű könyvkiadás; a különböző nemzeti és nemzetközi szefárd szervezetek alapítása; az izraeli és spanyolországi kormányintézkedések területén figyelhető meg reménykeltő változás. Az ehhez kapcsolódó munkálatok mind részét képezik azoknak az erőfeszítéseknek, amelyekkel ma a szefárd zsidók aktív része közösségük nyelvének megmentésére törekszik (Shaul 1996: 75–77). Ezek a lépések sokirányú tevékenységet jelentenek, különféleképpen segítik a nyelv megtartását, és mindenképpen optimizmusra adnak okot.

JEGYZETEK

¹ A muzulmán Spanyolország arab elnevezése.

² Az arabok által elfoglalt Pireneusi-félsziget visszahódítása a VIII. századtól kezdve.

³ Az eretnekek után nyomozó és azokat büntető egyházi és világi törvényszék. Bár sokan az Inkvizíciót Spanyolországgal és Portugáliával hozzák összefüggésbe, valójában egy római katolikus bíróság volt, melyet az eretnekség leleplezése és büntetése céljából hozott létre III. Ince pápa Rómában, 1198-ban. Kezdetben csak keresztény eretnekekkel foglalkozott, zsidókkal kapcsolatos ügyekbe csak később avatkozott. Aragóniában és Katalóniában 1237-ben került sor a felállítására, Kasztíliában azonban sokkal később, 1401-ben. A törvényszék egészen a XVIII. századig fennmaradt. Tevékenysége nemcsak Európára terjedt ki, hanem a spanyol és portugál gyarmatokra, az Újvilágra és Ázsiára is.

⁴ Szétszórás (görög szó) – Így nevezi a zsidó történelem a zsidóságnak a különböző országokba történő szétszórását, illetve az ott élő zsidóságot.

⁵ 1860-ban, Párizsban alapított francia-zsidó intézmény, melynek célja a zsidó kulturális és vallásos értékek átörökítésének megvalósítása, ami a judeo-spanyol nyelvű, hagyományos oktatási rendszer megszüntetését, valamint a nyelv presztízisének az elvesztését hozta magával.

⁶ A világ nyelveinek adatbázisa.

⁷ Az arab *agamîya* szóból származik, jelentése *idegen nyelv*, ezzel a szóval illették a muzulmánok a keresztények nyelvét.

⁸ Közvetítő nyelv.

⁹ Spanyol nyelvhez való közelítés.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benardete, M. 1982. *Hispanic culture and character of the Sephardic Jews*. Nueva York: Sepher Hermon Press.
- Besso, V. 1970. Decadencia del judeo-español. Perspectivas para el futuro. In: Hassán, I. (szerk.) *Actas del primer simposio de estudios sefardíes 1964*. Madrid: Instituto Arias Montano.
- Bumaschny, P. H. 1968. El ladino en nuestros días y su porvenir. In: *La historia del ladino*. Buenos Aires: Ejecutivo Sudamericano del CONGRESO JUDÍO MUNDIAL. pp. 31–34.
- Bunis, D. 1981. A Comparative Linguistic Analysis of Judezmo and Yiddish. *International Journal of the Sociology of Language*. 30. The Hague, Paris, New York: Mouton Publishers.
- Bunis, D. 1991. Modernization and the Language Question among Judezmo-Speaking Sephardim of the Ottoman Empire. *Sephardi and Middle Eastern Jewries, History and Culture in the Modern Era*. Bloomington: Indiana University Press. pp. 226–239.
- Bunis, D. 1992. The Language of the Sephardim: A Historical Overview. In: Beinart, H. (szerk.) *Moreshet Sepharad: the Sephardic Legacy*. Vol. 2. Jerusalén: The Magnes Press.
- Crews, C. 1979. Some Linguistic Comments on Oriental and Moroccan Judeo-Spanish. *Estudios Sefardíes* 2. Anejo de Sefarad. Madrid: Revista del Instituto 'Arias Montano'. pp. 3–20.
- Díaz-Mas, P. 1997. *Los sefardíes: Historia, lengua y cultura*. Barcelona: Riopiedras.
- Gold, D. 1987. Some suggestions for Transcribing Judezmo in Roman Letters. *Jewish Language Review*. 7.a. Haifa: Association for the Study of Jewish Languages. pp. 123–131.
- Harris, T. 1982. Editor's note: the name of the language of the Eastern Sephardim. *International Journal of the Sociology of Language*. 37. Amsterdam, Berlin, New York: Mouton Publishers. 5.
- Harris, T. 1993. Judeo-Spanish in the Ottoman Empire. *Jewish Folklore and Ethnology Review*. Vol. 15. No 2. (Sarajevo, Yugoslavia, 1990) Collection of Isaac Jack Lévy. 18.
- Harris, T. 1994. *Death of a Language – The History of Judeo-Spanish*. Newark, London, Toronto: University of Delaware Press.
- Hassán, I. 1967. Estructura del léxico sefardí. In: *Problema y principios del estructuralismo lingüístico*. Madrid: CSIC. pp. 171–185.
- Hassán, I. 1995. El español sefardí (judeoespañol, ladino). In: *La lengua española, hoy*. Madrid: Fundación Juan March. pp. 117–140.
- Hernández González, C. 2001. Un viaje por Sefarad: la fortuna del judeoespañol. *Anuario del Instituto Cervantes 2001–El español en el Mundo*. Alcalá de Henares. Instituto Cervantes. 281–332.
- Kashani, R. 1992. Tudelai Benjámin utazásai. *Múlt és jövő – Zsidó kulturális folyóirat*, Budapest: Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 1992/3. 35.
- Kloss, H. 1966. German-American language maintenance efforts. *Language Loyalty in the United States*. The Hague: Mouton.
- Mantcheva, D. 2000. La muerte de una lengua 'de mala muerte'. *SEFARAD*. Madrid: CSIC. Año 60. pp. 417–435.
- Neiman, D. 1963. Sefarad: the Name of Spain. *Journal of Near Eastern Studies*, The University of Chicago, Vol. XXII, No 2. pp. 128–132.
- Pérez, J. 1993. *Historia de una tragedia: La expulsión de los judíos de España*. Barcelona: Crítica/Historia Medieval.
- Révah, I. 1979–1984. Formation et evolution des parles judéo-espagnols del Balkans. *Hispania Judaica III*. Barcelona: Pulvill Libros.S.A. pp. 63–82.
- Riaño, A. 1993. La lengua sefardí y su evolución. In: *Actes del Simposi Internacional sobre Cultura Sefardita*. Barcelona: PPU. pp. 83–105.
- Shaul, M. 1996. El djudeo-espányol: pasado, presente i perspektivas para su futuro. *Donaire*. No 6. Londres: Embajada de España. pp. 75–77.
- Toledano, S. 1990. Destierro y añoranza. *ABC*, 3 de junio, Madrid.

- A világ nyelvei*. 1999. Főszerkesztő: Fodor István. Budapest: Akadémiai kiadó.
- Weinreich, M. 1975. A jiddish kialakulása és változásai az askenázi zsidóság körében. In: Pap, M. & Szépe, Gy. (szerk.) *Társadalom és nyelv – Szociolingvisztikai írások*. Budapest: Gondolat. 209–252.

AJÁNLOTT IRODALOM

- Bartha, Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bel Bravo, M. 1997. *Sefarad, los judíos de España*. Madrid: Silex.
- Besso, V. 1981. Los sefardíes: españoles sin patria y su lengua. *Nueva Revista de Filología Hispánica*. No 30.
- Besso, V. 1983-84. Los sefardíes y sus lengua. *Aki Yerushalayim*. Revista Kulturala Djudeo-Espanyola. Yerushalayim: SEFARAD. No 19-20.
- Bunis, D. 1975. *A Guide to Reading and Writing Judezmo*. New York: Adelantre!(The Judezmo Society).
- Busse, W. 2001. Sistemas de eskritura del ladino i normalizacion de su ortografia. *Aki Yerushalayim*. Anyo 22. No 67. Revista Kulturala Djudeo-Espanyola, Yerushalayim: SEFARAD.
- Crystal, D. 2001. *La muerte de las lenguas*. Cambridge: Cambridge University Press.
- García de Diego, V. 1978. *Manual de Dialectología Española*. Madrid: Centro Iberoamericano de Cooperación.
- Hassán, I. 1987. Los sefardíes: concepto y esbozo histórico. *Los sefardíes: cultura y literatura*. (szerk. Díaz-Mas, P.) San Sebastián: Universidad del País Vasco.
- Hernández González, C. 2000. Notas de historia de la lengua sefardí. Madrid: *Ínsula*. No 647.
- Johnson, P. 2001. *A zsidók története*. Budapest: Európa.
- Lleal, C. 1992. *El judezmo: El dialecto sefardí y su historia*. Barcelona: Universidad de Barcelona.
- Penny, R. 1996. Judeo-Spanish varieties before and after the expulsion. Londres: *Donaire*. No 6. Embajada de España.
- Révah, I. 1979-1984. Formation et evolution des parles judéo-espagnols des Balkans. *Hispania Judaica III*. Barcelona: Pulvill Libros. S. A.
- Sephiha, H.V. H. 1980. El ladino verdadero o judeoespañol calco, lengua litúrgica. *Actas de las jornadas de estudios sefardíes*. Cáceres.
- Shaul, M. 1979. Es ke ay menester de una nueva ortografia para el djudeo-espaniol? *Aki Yerushalayim*. No 1. Revista Kulturala Djudeo-Espanyola. Yerushalayim: SEFARAD.
- Varol, M. Ch. 2000. La lengua judeoespañola, presente y porvenir. *Ínsula*. No 647. Madrid: Ministerio de Educación y Cultura.
- Wardhaugh, R. 1995. *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris-Századvég.